

V. SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

Alicja Nowak

(Warszawa)

POLONIKA W ARCHIWACH OBWODOWYCH W ŻYTOMIERZU I CHMIELNICKIM (UKRAINA)

Należące do sieci ukraińskich archiwów państwowych archiwa obwodowe w Żytomierzu i Chmielnickim są odpowiednikami archiwów wojewódzkich (państwowych) w Polsce. Kwerendy w tych archiwach przeprowadzono w latach 2006–2007 w ramach programu Reconstitution of the Memory of Poland, którego celem było gromadzenie informacji o polonikach przechowywanych w archiwach zagranicznych. Koszty wyjazdów zostały dofinansowane przez Fundację Lanckorońskich.

Archiwum Państwowe Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu mieści się w dwóch budynkach, przy ul. Ochrimowa Gora 20 oraz przy ul. Zamkowej 3. W pierwszym z nich przechowywane są materiały archiwalne, które powstały w okresie od końca XVIII w. do 1917 r., w drugim zaś zgromadzono archiwalia wytworzone po 1917 r. Dla większości najstarszych zespołów archiwalnych datą początkową jest rok 1797, tj. data utworzenia guberni wołyńskiej. Archiwum tworzy pięć oddziałów: oddział wykorzystania dokumentacji i informacji (w którego skład wchodzi: pracownia naukowa, biblioteka i informacja ogólna), oddział zabezpieczenia i przechowywania zespołów archiwalnych, oddział kształtowania zasobu archiwalnego (m.in. nadzór nad archiwami zakładowymi), oddział konserwacji dokumentów oraz oddział metodyki archiwalnej. Wszystkie zespoły archiwalne podzielone są na dwie grupy, w ramach których obowiązuje odrębna numeracja — pierwszą tworzą zespoły instytucji okresu sprzed rewolucji październikowej (oznaczane literą F), drugą zespoły okresu radzieckiego (R). Oznaczanie numerów zespołów literą R jest kontynuowane także w wypadku zespołów najmłodszych, pochodzących z okresu niepodległego państwa ukraińskiego.

Ogółem archiwum przechowuje 7968 zespołów archiwalnych, co stanowi 1 268 340 j.a. (łącznie ponad 17 tys. mb.). Pracownia naukowa jest czynna od poniedziałku do czwartku w godzinach 9.30–17.00, w piątki w godzinach 9.00–16.00

oraz w każdą trzecią sobotę miesiąca w godzinach 9.30–14.00. Inwentarze archiwalne, zamawiane na specjalnych rewersach, udostępniane są użytkownikom bez ograniczeń, natomiast w wypadku materiałów archiwalnych obowiązuje limit do 10 jednostek dziennie. Udostępnianie archiwaliów jest odpłatne (w 2006 r. pobierano 1 hrywnę za 1 j.a.). Obowiązuje zasada, że zamówienia są realizowane po tygodniu od daty ich złożenia, ale użytkownicy spoza Żytomierza, po uzyskaniu zgody dyrektora archiwum, otrzymują materiały już następnego dnia. Wszystkie materiały udostępniane są w postaci oryginałów — pracownia naukowa archiwum w ogóle nie posiada czytników do mikrofilmów.

Kwerendę archiwalną przeprowadzono w inwentarzach 33 zespołów. Zostały one wytypowane wcześniej przez archiwistów żytomierskich pod kątem zawartości materiałów do historii Polski i Polaków na terenie byłej guberni wołyńskiej, które wytworzono w okresie od końca XVIII do początków XX w. Podstawową pomocą informacyjną jest drukowany przewodnik po zasobie archiwum¹. Zawiera on informacje o dziejach urzędów — aktowórców oraz o zawartości akt. Niestety, nie uwzględniono w nim wszystkich zespołów przechowywanych przez archiwum w Żytomierzu. Autorzy przewodnika podzielili zespoły na „ważniejsze” oraz „mało ważne” (takie określenia znajdują się we wstępie do publikacji) i sporządzili opisy tylko tych pierwszych. Decyzja ta była bardzo niekorzystna dla polskich badaczy, ponieważ do kategorii zespołów „mało ważnych” zaliczono m.in. wszystkie materiały parafii rzymskokatolickich na Wołyniu, klasztorów, zarządu diecezjalnego, itp. Wyjątek stanowił zespół Łucko-Żytomierski rzymskokatolicki Konsystorz Duchowny (fond nr F-178), który jako jedyny okazał się dostatecznie „ważny”, by znaleźć miejsce w przewodniku. Jednakże zabrakło w nim innych bardzo interesujących dla polskich historyków zespołów, jak np. Wołyńska Komisja Likwidacyjna do spraw likwidacji długów skonfiskowanych majątków (fond nr F-22) czy Zarząd Dóbr Państwowych guberni radomskiej, kieleckiej, lubelskiej i siedleckiej (fond nr F-117).

Inwentarze archiwalne, opracowane najczęściej w latach 40.–60. XX w., nie posiadają indeksów osobowych i geograficznych. Istnieją natomiast katalogi do całości zasobu archiwum — tematyczny, imienny i geograficzny. Inwentarze sporządzone są w języku rosyjskim, najczęściej pismem odręcznym, nie zawsze czytelnym. Korzystanie z nich jest dość uciążliwe, ponieważ zapisy prowadzone są niekonsekwentnie (to samo polsko brzmiące nazwisko bywa zapisane na kilka sposobów). Inwentarze archiwalne zawierają liczne błędy (np. w pisowni polskich nazwisk), a w wielu wypadkach opis jednostki archiwalnej nie mówi nic o jej zawartości (często zdarza się trafić na jednostki opisane: „kniga na łatynskom jazyke”).

Z punktu widzenia polskiego historyka do najcenniejszych zespołów w archiwum w Żytomierzu należą:

— Wołyńska Komisja Likwidacyjna do spraw likwidacji długów skonfiskowanych majątków (fond nr F-22, 1017 j.a. z lat 1832–1860); w zespole tym zachowane są bardzo liczne materiały dotyczące majątków skonfiskowanych polskiej szlachcie

¹ *Житомирский областной государственный архив и его филиал в г. Бердичеве. Путеводитель*, red. S. D. Pilkievich, A. N. Gajewski, L. P. Otlivanowa, D. W. Szmin i E. Z. Szechtman, Żytomierz 1961.

na Wołyniu za udział w powstaniu listopadowym. Jest tu również alfabetyczny spis polskich powstańców liczący 70 stron:

— Wołyńska Izba Dóbr Państwowych (fond nr F-58, 1621 j.a. z lat 1840–1866); archiwalia dotyczące skonfiskowanych dóbr, ale także polskich wsi zamieszkałych przez ludność wiejską;

— Kancelaria Gubernatora Wołyńskiego (fond nr F-70, 944 j.a. z lat 1793–1917); głównie materiały dotyczące osadnictwa cudzoziemskiego (w tym w dużej mierze polskiego) na Wołyniu i nadawania obywatelstwa rosyjskiego cudzoziemcom, raporty na temat wydarzeń z lat 1831, 1863–1864 oraz na temat konfiskaty nielegalnych czasopism i książek w języku polskim, wykazy osób „niepewnych politycznie” i znajdujących się pod nadzorem policji;

— 1. Gimnazjum Męskie w Żytomierzu (fond nr F-72, 1787 j.a. z lat 1832–1919); materiały dotyczące gimnazjalistów karanych za działalność konspiracyjną;

— Wizytator klasztorów rzymskokatolickich w diecezji łucko-żytomierskiej (fond nr F-90, 1358 j.a. z lat 1796–1904); spisy duchowieństwa rzymskokatolickiego w diecezji łucko-żytomierskiej, informacje o zamykanych klasztorach;

— Wołyński Gubernialny Komitet Urządzący (fond nr F-119, 1850 j.a. z lat 1874–1919); m.in. pobór podatków od Polaków zamieszkałych w powiecie żytomierskim w latach 1896–1898 oraz korespondencja z Warszawskim Okręgiem Woennym;

— Deputacja Szlachecka Guberni Wołyńskiej (fond nr F-146, 6694 j.a. z lat 1800–1914); dzienniki i protokoły posiedzeń deputacji, księgi rodowodowe, spisy rodzin szlacheckich, sprawy osób i rodzin ubiegających się o potwierdzenie szlachectwa lub o odzyskanie utraconych praw.

Ponadto niezwykle cenne materiały zachowały się w aktach kościołów i klasztorów rzymskokatolickich, przede wszystkim ze względu na dużą liczbę zachowanych ksiąg metrykalnych. Pochodzą one z parafii rzymskokatolickich z Berdyczowa, Cudnowa, Krasnopola, Lubaru i Rużyna (pow. skwirski).

Struktura Archiwum Państwowego Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim jest analogiczna do archiwum żytomierskiego (tak jak i innych archiwów obwodowych). Natomiast zasób należy do najbogatszych na Ukrainie. W jego skład wchodzi zasób dawnego Archiwum Miejskiego w Kamieńcu Podolskim, tj. materiały wytworzone w okresie od końca XVIII w. do 1917 r., które po pożarze magazynu archiwalnego w kwietniu 2003 r. — będącym największą katastrofą w dziejach archiwów ukraińskich — przeniesiono do Chmielnickiego oraz zasób Państwowego Archiwum Obwodu Chmielnickiego (materiały z okresu po 1917 r.). Całość zasobu dzieli się na trzy części (serie). Zespoły archiwalne z dawnego Archiwum Miejskiego w Kamieńcu Podolskim oznaczane są literą F (okres tzw. „feudalny”), zespoły powstałe po 1917 r. — literami R („porewolucyjne”) i P („partyjne”). W ramach każdej z tych serii zespoły numerowane są oddzielnie. Jednakże numeracja w obrębie serii F nie jest ciągła — występujące w niej dosyć liczne luki są wynikiem przemieszczeń zespołów między archiwami oraz scalania zespołów.

Zespoły oznaczone literami F i R oraz ich inwentarze przechowywane są w głównym budynku archiwum przy ul. Hruszewskiego 99, natomiast oznakowane literą P (wraz z inwentarzami) w budynku przy ul. Teatralnej 4 (jest to tzw. Partarchiw). Łącznie archiwum przechowuje 7993 zespoły, z czego 863 to zespoły

z byłego Archiwum Miejskiego w Kamieńcu Podolskim. Pracownie naukowe w obu budynkach czynne są od poniedziałku do czwartku w godzinach 9.00–13.00, 14.00–17.45. Zgodnie z obowiązującym w archiwum regulaminem dziennie udostępnia się 5 inwentarzy oraz 10 j.a. (pod warunkiem, że jednostki te łącznie nie będą liczyły więcej niż 1000 kart). Akta udostępniane są nieodpłatnie, natomiast koszt wykonania reprodukcji uzależniony jest od rodzaju kopiowanego dokumentu (materiały archiwalne podzielono na trzy kategorie: „dokumenty zwykłe”, „szczególnie cenne” i „unikalne”).

Inwentarze udostępniane w pracowni naukowej archiwum w Chmielnickim, podobnie jak w Żytomierzu, pochodzą sprzed kilkadziesiąt lat. W większości są to rękopisy spisane mało czytelnym pismem. Niezwykle cenną drukowaną pomocą archiwalną jest przewodnik po zasobie byłego Archiwum Miejskiego w Kamieńcu Podolskim, dostępny także w formacie pdf na stronie internetowej archiwum². Co najważniejsze, wspomniany przewodnik obejmuje cały zasób tego archiwum, bez podziału na zespoły „mniej” i „bardziej ważne”; zawiera nawet opisy zawartości zespołów, które spłonęły w 2003 r. Kolejna ważna pomoc to druga, poprawiona i uzupełniona, edycja przewodnika po zasobie archiwum w Chmielnickim³, którego pierwsze wydanie ukazało się w 1964 r. Omawia on zarówno materiały przechowywane niegdyś w Archiwum Miejskim w Kamieńcu Podolskim, jak i archiwalia wytworzone po 1917 r.

Do najbardziej interesujących zespołów w zasobie tego archiwum, z punktu widzenia polskiego badacza, należą:

— Podolski Sąd Główny w Kamieńcu Podolskim (fond nr F-120, 4043 j.a. z lat 1796–1831); akta z obu wydziałów sądu — kryminalnego i cywilnego; w wydziale cywilnym są liczne akta dotyczące licytacji majątków szlacheckich w guberni podolskiej;

— Duma Miejska w Kamieńcu Podolskim (fond nr F-132, 4453 j.a. z lat 1814–1919); akta dotyczące: spraw poboru rekruta, nadawania różnym osobom praw kupców i mieszczan, wydawania koncesji na handel i produkcję, remontów budynków państwowych;

— Podolska Izba Sądu Karnego i Cywilnego (fond nr F-135, 19 543 j.a. z lat 1870–1886); sprawy kupna, sprzedaży i konfiskat majątków w guberni podolskiej, księgi notarialne, spisy skonfiskowanych majątków uczestników powstania styczniowego oraz sprawy jednostkowe poszczególnych osób / rodzin dotkniętych konfiskatą majątku;

— Sąd Okręgowy w Kamieńcu Podolskim (fond nr F-144, 144 049 j.a. z lat 1880–1920); kopie protokołów Odeskiej Izby Sądowej (zajmującej się sprawami przestępców politycznych, w tym z guberni podolskiej), zakazy sprzedaży nieruchomości Polakom wydane przez Podolski Rząd Gubernialny;

² *Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр описів, т. 1, Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву періоду до 1917 р.*, oprac. O. Kaczkows'kyj, J. Rudenko, E. Frankewycz, Kijów 2003; zob. <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Xmeln_references.php>.

³ *Державні архіви Хмельницької області: Путівник, вид. 2-е перероб. і доп.*, ред. P. Stobodjaniuk, Chmielnicki 2001.

— Podolska Izba Sądu Cywilnego (fond nr F-196, 18 201 j.a. z lat 1796–1872): sprawy finansowe, księgi rozpatrywania spraw dłużników, sprawy opieki nad małoletnimi i zarządzania ich majątkiem:

— Podolski Rząd Gubernialny (fond nr F-227, 35 941 j.a. z lat 1796–1919): spisy: uczestników powstania listopadowego, osób wysłanych do rot aresztanckich za „przestępstwa polityczne”, zesłanych na Syberię na osiedlenie, karanych za posiadanie nielegalnej literatury w języku polskim oraz „gazet o antyrządowej treści”; sprawy dotyczące: konfiskaty majątków, pozbawienia praw szlacheckich, ale też potwierdzenia dziedzicznych praw szlacheckich, nadawania cudzoziemcom obywatelstwa rosyjskiego:

— Podolska Deputacja Szlachecka (fond nr F-230, 7925 j.a. z lat 1801–1914); decyzje deputacji, dzienniki i protokoły posiedzeń, księgi rodowodowe, spisy szlachty guberni podolskiej, spisy osób pozbawionych praw szlacheckich oraz akta spraw dotyczących odzyskiwania przez Polaków utraconych praw szlacheckich.

Wytypowane do przeglądu materiały z „Archiwum Partyjnego” (tzw. Partarchiwu, tj. akta komitetów partyjnych różnego szczebla, pochodzące z okresu po 1917 r.) to zespoły akt obwodowego komitetu wykonawczego Rady Delegatów Ludowych, instytucji kulturalnych oraz powiatowych i okręgowych komitetów partyjnych. Zawierają one m.in. informacje na temat: działalności agitacyjnej wśród mniejszości narodowych, kontroli prowadzonej przez władze tzw. biur polskich na Podolu, szkolnictwa polskiego, repatriacji, wsparcia udzielanego przez radziecką Ukrainę polskim komunistom w latach 20. XX w., zjazdu nauczycieli polskich na Ukrainie oraz wysiedleń ludności polskiej z Podola w latach 1936–1937. Są to zespoły:

— Wydział Oświaty Ludowej (fond nr R-908, 1546 j.a. z lat 1937–1941 [1944–1988]); akta dotyczące likwidacji polskich szkół na Podolu w latach 30. XX w.:

— Komitet Wykonawczy Obwodowej Rady Delegatów Ludowych w Chmielnickim (fond nr R-338, 12 713 j.a. z lat 1937–1941 [1944–1992]); spisy uciekinierów z „Ukrainy Zachodniej” w latach 1939–1940.

Na uwagę zasługuje także grupa zespołów z serii P: powiatowych (7 zespołów) i okręgowych (3 zespoły) komitetów partii bolszewickiej z Izjasławia, Kamieńca Podolskiego, Latyczowa, Nowej Uszycy, Połonnej, Proskurowa i Starokonstantynowa z lat 20. i 30. XX w. Znajdują się w nich sprawozdania z akcji propagandowych przeprowadzanych wśród mniejszości narodowych na początku lat 20. XX w., sprawozdanie ze spotkania zorganizowanego w 1922 r. z udziałem Leona Wasilewskiego, byłego polskiego ministra spraw zagranicznych, w sprawie przekazania władzom cywilnym nadzoru nad granicą państwową, protokoły zebrań tzw. powiatowych biur polskich, akta świadczące o współpracy i pomocy finansowej udzielanej polskim komunistom, raporty o nastrojach antyradzieckich wśród mniejszości narodowych (Polaków, Niemców, Czechów), sprawozdania z wysiedleń Polaków z rejonu jarmolińskiego w latach 30. XX w.

Wyniki kwerend przeprowadzonych w archiwach w Żytomierzu i Chmielnickim zostały przekazane do Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.